

Farkas Geiza: A háború lélektana

ehéz feladat a háború lehetősége és ténye által az emberekben és az emberek csoportjaiban felidézett lelki folyamatokat, valamint ezeknek viszont a háború keletkezésére, lefolyására és bevégződésére gyakorolt hatását egy rövid dolgozat keretében szemléltetni. Ámbár erre a tárgyra nézve, ha nem is áll rendelkezésünkre egyetlen önálló, tudományos szakmunka sem, történelmi, hadtudományi, szociológiai és szépirodalmi művekben igen sok értékes eszmét és adatot találhatunk. Csak két egymással ellentétes irányú könyvre: Suttner Bertának *Die Waffen nieder* és Steinmetz Rudolfnak *Die Philosophie des Krieges* műveire kell utalnunk. A háború az abban részes emberek lelki egyensúlyának, szellemi életirányának nagymértékű megváltozásával jár. Áll ez nemcsak a harcokat végigküzdő katonákra, hanem a „hátramaradottakra”, a háborúban részes vagy csak érdekelt nemzetek összes tagjaira nézve is. Persze, a pszichének ez az eltolódása különféle mértékben és értelemben lesz a különféle helyzetekbe, különféle feladatok elé kerülő embereknél érezhető, különböző irányban és intenzitással is érvényesül a háború különféle szakaiban.

A háború, mely az embereket mint államokban szervezett nemzetek tagjait állítja tömegesen szembe más ily nemzetek tagjaival, mindenekelőtt a rokonérzések és ellenszenvek körét változtatja meg, tágítja az egyik ponton, szűkíti a másikon. Az ember rokonszenvet mindig leginkább azok iránt tud érezni, akik vele közösen szenvednek, közös kockázatokat vállalnak, közös feladat megoldásán fáradoznak és ezen közös szenvedés és cselekvés érzéketősége, életfontossága szerint ragaszkodik nagyobb mértékben családjához, szomszédsági köréhez, társadalmi osztályához, foglalkozási csoportjához, viseltetik nagyobb és hevesebb ellenszenvvel a más ellenséges családokhoz, osztályokhoz, csoportokhoz tartozó emberek iránt. A háború alatt nemzetek tagjai működnek együtt és pedig a képzelhető leg-

élesebb, legtöbb munkát, harcot, veszélyt hozó ellentétben más nemzetekkel; így a nemzeti összetartozás lesz a fődolog az emberek szemében, ez domborodik ki a leghatalmasabb körvonalban, melyen belől kell maradnia mindannak, ami rokonszenves, ami jó és kívül kell rekednie mindennek, ami rossz, ellenszenves. Az egyes nemzetben belől a létező szűkebb rokon- és ellenszenvesek elmosódnak, kifejezetten megtagadják, vagy a közös nemzeti cél szolgálatába állítják őket. Az egyes ember sokszor kényszerülten, de sokszor önként is odahagyja családját, társadalmi körét és megy, hogy reá nézve addig egészen idegen, sőt olykor ellenszenves egyének oldala mellett harcoljon, esetleg azokat a legmesszebbmenő mértékben segítse, gyámolítsa. A felekezeti-, párt-, osztály- és egyéb ellentéteket a nemzet országának határain belől kifejezetten félreteszik, időlegesen megtagadják; az elkényeztetett főrangú hölgyből egyszerű ápolónő lesz, a proletár pedig katonaruhában egyszerre a „nemzet legjobbjai” közé sorakozik. Persze, aki a fegyverbe álló nemzetben kívül marad, vagy épen azzal szemben ellenséges állást foglal el, az iránt minden rokonszenv megszűnik, sőt gyűlölet, megvetés tör elő. Az emberiségi közösség nagyobb kerete épenúgy elhomályosul a nemzeti keret mellett, mint elmosódnak a családi és szomszédsági közösség szűkebb keretei. A háború szüksége, elkerülhetetlen, sőt kívánatos volta tömegeszmeivé, tömegszuggerálóvá lesz. A közömbös külfölddel, sőt az ellenséggel egyenlő megítélés alá esnek azok az egyesek is, akik nem képesek a nagy tömeg irányváltozását követni, akik nem tudják saját nemzetüket az elvakultságig menő rajongással szeretni, a vele hadban állókat pedig embertelenül, esztelenül is gyűlölni. Emiatt azután olyanok is vad harcias érzelmeket tettetnek, mindenkinél hangosabban éltetik a háborút, akiknek ez legkevésbé van ínyükre.

Ez a háborús szellem különféle mértékben érvényesül a háború különféle szakáiban és a benne részes egyének különböző csoportjaiban. Sokszor már a béke évtizedeiben előkészítette a nacionalista, sovínista, militarista, imperialista eszmeirányzat, mely azonban akkor még az élet legtöbb terén kénytelen volt a szűkebb érdek- és törekvés körök, az emberiségi közös gazdasági érdek, a nemzetközi ildomosság igényeivel szemben visszalépni és csak a háború kitörésével juthat valóságos uralomra. Máskor az ilyen előkészítés elmarad; háború tör ki és ennek megfelelő háborús szellem száll fel olyan nemzetek között,

amelyek előtte való nap nem is képzeltek egyéb lehetőséget egymás közötti viszonyukban, mint örök békét, barátságot, sőt szövetséget. A háború előkészítő szakában, a végső diplomáciai tárgyalások és mozgósítási előintézkedések közben még majd mindenki a békéről beszél, a békét kívánja és félti, az államok politikusai jogászkodva bizonyítják, hogy csak a másik fél idézi elő a háborús összecsapást, ha őrajtuk magukon állana, a leg-tartósabb és igazságosabb béke maradna fenn. Amint azután a háború elkerülhetlenebb lesz, a mozgósítás előrehalad, már előtérbe lép az ellenség gyűlölete, kicsinylése, gúnyolása, fenyegetése, a saját győzelem valószínűségének, sőt biztosságának hangsúlyozása. Az olykor hivatalból rendezett háborús tüntetések mind több és buzgóbb önkéntes csatlakozót nyernek; hogysisne haragudnék mindenki arra a gonosz ellenségre, aki érthetetlen magatartásával olyan bajt zúdított az országra, a családra, az emberre, mint a háború! Ezt az ellenséget le kell győzni, meg kell alázni, örökre ártalmatlanná kell tenni. Aki ebben segít, az jóbarátunk, annak még sok mindent meg is bocsáthatunk, amit azelőtt ellenünk vétett. Tékozló fiúk katonaruhában harcba indulva teljes bűnbocsánatot nyernek, az emberek lehetőleg kitüntetik barátságuk jeleivel azokat, akik mellett máskor közömbösen mentek el, vagy akikkel ellenséges lábon álltak. Még akik régibb háborúkban ellenségként állottak szemben és akik azóta is kesernyésen beszéltek egymásról, most ha történetesen szövetségesekként működhetnek, egyszerre csak egymás jó tulajdonságait, kivált harci vitézségét és hű barátságát látják meg. A szövetséges nemzetek nyelve, jelvényei indulói majdnem a hazainál is kedveltebbek lesznek, sok emberre nézve talán a változatosság ingere révén is.

A harcias hangulatot azután komorrá, elkeseredetté teszik a harctérről érkező hírek. Vereségek és drágán megvásárolt győzelmek, sebesültek szállítmányai, rokonaink, barátaink halála, az ellenséges hadak által megszállt területek pusztulása, az összes hadbavonúltak szenvedései mindenkiben égetővé teszik a vágyat: segíteni azoknak, akik miérettünk küzdenek és tönkretenni, mielőbb elpusztítani azokat, akik a mieinknek annyi szenvedést okoznak. Olykor véletlenül szárnyrakapó, olykor célzatosan terjesztett rémhírek még a valóságnál is rettenetesebben festik a nép képzelete elé a háború kegyetlenségeit, borzalmaait és a valódi, vagy koholt kegyetlenségek lehetőleg még vadabb megtorlására készítik elő a lelkeket.

A háborús lelkihangulat mindenesetre a legteljesebben a harcban álló katonáknál, a küzdelem heves napjaiban alakul ki. Amíg az otthonmaradottak pénzük és kényelmük egy kiszámított részét áldozzák fel a sebesültek és a támasz nélkül maradt családok segítésére: addig a csatasorban álló katonák gondolkozás nélkül teszik kockára életüket, hogy egy-egy veszélybe jutott bajtársukon segítsenek. Amíg otthon a magasabban állók a rendesnél valamivel barátságosabban, kíméletesebben bánnak az alrendűekkel, akiknek mindegyike lehet katona, vagy katona hozzátartozója, a köznép pedig készségesebben engedelmeskedik a felsőbb parancsnak, mely talán valami módon a győzelem érdekét segítheti elő: addig a tűzvonalban az élet-halál fölött rendelkező főtitst mint egyenrangú bajtárssal érintkezik a katonaruhába bújít paraszttal, a közkatona pedig utolsó csepp vérével szolgálja, védi a tiszt urat, akitől a béke idején oly távol állott volt. De amíg az otthonmaradottak az ellenség iránti gyűlöletüknek csak szavakkal, olykor egyes védtelenek bántalmazásával, vagy bevásárlási bojkottokkal adnak kifejezést: addig a harcban résztvevők levetnek minden irtózást az embervér-ontástól, mind nagyobb kedvvel pusztítják, ölik azokat, akik különben őket ölnék, a közeli harc, kard ki kard és ölremenés perceiben pedig a vadállatokét megszegyenítő kegyetlenséggel törnek azok ellen, akiken másféle ruha van. A harci szellemnek erre a végső fokára ugyan nemcsak azok jutnak el, akiket a hadseregbe sorozás, kiképzés és hadbavezetés erre rendszeresen előkészített, hanem talán még inkább azok a nemkatona személyek, akiket a háború, a csata réme otthonukban keresett fel és vetett ki a legdurvábban viszonylag nyugalmas életükből, akik mindennapi létük színhelyein, szántóföldjeiken, utcáikon, házaikban látják hirtelen a gyűlölt ellenséget, mely annyi szeretettjüket pusztította el, annyi reményüket tette tönkre, annyi kárt és szenvedést okozott nekik.

A háború alatt a rokon- és ellenszenvvel együtt koncentrálódik, egyszerűsödik az embereknek minden egyéb érzése, indulata is. A háború irányában talál működési teret az emberek mindenféle tulajdonsága — a jók és dicséretesek épenúgy, mint az aljasok és a nemtelenek. Aki segítőkész, az háború-időben elsősorban honfi- illetőleg bajtársain segít, aki verekedő, kegyetlen természetű, az az ellenségen, esetleg az árulásra gyanús honfitársakon tölti ki kedvét. Ami a háború céljával, a győzelem lehetőségével összefügg, az mind végtelen fontos-

ságot nyer, minden egyéb eltörpül. Egy győzelem híre milliókat tölt el olyan diadallal és büszkeséggel, aminőt az élet más helyzeteiben kimutatni resteltek volna, egy vereség kétségbe ejti azokat, akik személyes veszteségeik felett csak szégyenkezve, szinte lopva keseregnek. A vallás is mintha egészen a hadviselés szolgálatába szegődne — mindegyik fél minden templomában a győzelemért imádkoznak. Minden babonás jóslást is a háború kimenetelére vonatkoztatnak és arra, hogy ez, vagy az hazajön-e épen. A művészet, irodalom szolgálatkészen követi a közönség harcias eszmeirányzatát, még a gyermekek is csak a katonásdi és háborúsdi játék iránt mutatnak érzéket.

Egy hadállás megszerzése végett érdemesnek látszik városok, falvak leégetése nemcsak az ellenség területén, hanem a sajátján is, nem okoz lelkiismereti aggályt sem pótolhatatlan műkincseknek, évszázados kultúrmunka eredményeinek elpusztítása, sem az emberek ezreinek hajléktalanná tétele, éhhalálba kergetése. Amíg békeidőben egész sereg bírósági ember és végre az ország fejedelme is töri a fejét azon, hogy egy kétségtelenül beigazolt rablógyilkosság miatt halálra ítélt embert valóban kivégezzenek-e: addig háborúban egész könnyen, vagy legalább gyors elhatározással adják ki azokat a parancsokat, melyek sok ezer nem bűnös, hanem elismerten érdemes ember életébe kerülnek. Még a saját kényelem és egészség, sőt a saját élet és testi épség szempontja is háttérbe szorul a nagy cél, a nagy kötelesség előtt. Egybehangzó leírások szerint a harctéren halálmegvetéssel küzdő katonák vajmi ritkán tudják, vagy érzik, hogy most hőstettet visznek véghez, rendszerint csak teszik, amit az őket magába foglaló tömegben mindenki tesz, aminél egyebet meggyőződésük szerint nem is tehetnek. Maga a harc oly nagy feszültségben tart minden lelki működést, hogy ezek más irányban már fel sem híhatók.

Igaz, hogy a hadseregek és hadviselő népek harcias feszültsége nem mindig éri el a legmagasabb fokot. Általában annál inkább érvényesül, minél nagyobb mértékben érezheti magát a hadsereg és a nép minden egyes tagja a harc kimenetelében érdekeltnek. Tehát egy kétségbeejtő helyzetből kitörni óhajtó, vagy egy nagy győzelmi hír, esetleg zsákmány által csalogatott hadseregben valószínűleg nagyobb lesz, mint egy gyenge és szegény ellenfélre, „katonai sétára” induló csapatban. Erőteljesebb lesz egy hazája területéért, megélhetési alkalmiért küzdő népseregben, mint egy zsoldoshadban. Végül határozot-

tabb, nemcsak lendületesebb, de kitartóbb is lesz azon nemzetek hadbavonult fiaiban, akik tagjaiknak nagyobb műveltséget, a közös nemzeti érdekek felől nagyobb tájékozást és teljesebb önrendelkezést tudtak biztosítani. Ugyanez áll, ha talán más megnyilvánulásokkal a polgárinak maradt népességre nézve is; ebből is azok fognak a háború céljáért tettekre és állandóan lelkesedni, akik tudhatják, hogy mi forog kockán és hogy vereség esetén legbecesebb életjavaik, legszebb nemzeti reményeik vannak veszélyben. Ellenben a tudatlanságban tartott, vagy elnyomott népek tagjai, ha árulókká nem lesznek, legfeljebb egyes legénykedési tényekre kaphatók, rendszerint azonban tompa megadással tűrik a háború csapását, melyet az Úristen már egyszer a fejükre hozott.

Az emberek idegzete és kedélye ugyan háborúban sem képes az állandó egyirányú feszültséget túlsoká megszakítás, pihenés nélkül kiállani. Innen a háború céljával egyirányos cselekvésmód váratlan megszakításai. Az a katona, aki napokig tartó menetelés és harcolás, a legnagyobb önuralom, óvatosság és körültekintés tényei után egyszerre csak mindenről megfeledkezve leissza magát és garázdálkodik, vagy ép ellenkezőleg kegyetlen öldöklések után karjában ringatni kezdi az ellenség területén kezeügyébe került kisgyermeket — tulajdonképpen a folytonossága révén nyomasztóvá vált harci eszme- és érzelmkörből menekül egy más gondolatvilágba. Épen ilyen szempont alá esik a polgári lakosságnak olykor a háború dacára is feltámadó mulatni vágyása és az elfogott ellenségek irányában nagylelkűsködése. A hadifoglyokkal való lovagias elbánás, a fogoly tiszteltetésének szokása különben a legjobb példa arra, mily könnyen csap vissza az ember lelkülete a legádázabb pusztító kedvből a kölcsönös megértés és megbecsülés készségébe. Végül talán a rendszerint vitéz csapatokban és nem gyáva természetű népekben is olykor kiütő vad, páni félelmek is, legalább részben, a bátorság állandó megfeszítése elleni idegreakciónak tulajdoníthatók.

A háborús szellem ezen visszahatásaként felfogható detenzió általánosan, elemi erővel lép fel, mikor a háború már tovább tartott, mint ezt az emberek többségének idegzete kibírja, mikor annak a legtöbbek érzése szerint már végéhez kellene közelednie. Ekkor a legyőzött seregben és népben kishitűség, rémület terjed el, a győzők közt pedig fáradtság. Az egyeseknek azok a szenvedései, melyekkel a háború kitörése idején komoran

előre leszámoltak, amelyeket az ádáz harcok napjaiban figyelemre alig méltattak volt — most ismét nagyon foglalkoztatják az emberek gondolkodását. Egyszerre mind többet kezdenek a békéről beszélni, eleinte mohón felkapott kósza híresztelések, utóbb mind nyíltabban kimondott, mind követelőbb kíváncsi alakjában. A győzelmeknek most már nem annyira azért örülnek, mert a saját országuknak használhat, hanem azért, mert közelebb hozza a békekötés lehetőségét. Még a vereségek fölötti keserűségbe is vigasztaló cseppként vegyül a gondolat, hogy „de most már talán béke lesz”. A béke gondolata épen úgy tömegszuggesztíóvá válik, mint a harcok kezdetén a háború.

Az egyszer már vége felé tartó háború különféle hadászati és politikai okokból újra élénkebb üteművé lehet, de ekkor már nem képes a lelkekben is ugyanazzal az erővel újra kitörni. Ilyen esetben rendszerint jelentékenyen csappantabb a harckedv, az áldozatkészség és kitartás; meglátszik, hogy az emberek többsége már arra rendezkedett be, hogy mit fog tenni nem a háborúban, hanem a háború után.

Mikor pedig az óhajtott béke végre megjött, az azelőtt oly feltétlenül uralkodó harci szellemnek csupán utórezgései maradnak hátra. A győző nemzet büszke ujjongással fogadja hazatérő katonáit, a győztes országban más népek sarjainál különbnek képzele magát az is, aki mivel sem járult a háború sikeréhez. A legyőzött néppel szemben fenhéjázó, fenyegető beszédek hallatszanak a jövőre, de már nem a legközelebbi jövőre nézve. A legyőzőitek között pedig a gyűlölet és elkeseledés működik tovább és szüli a visszatorló hadjárat gondolatát, de szintén csak egy távolabbi jövőre. A „mi” és az „ellenség” szavak hovatovább elvesztik embereket szétválasztó varázserőjüket, az állami, nemzeti kapcsolat mellett ismét erősebben érvényre jutnak az emberek más, szűkebb és tágabb kötelei: a család, a község, a hitfelekezet, az osztály, az emberiség. A háború alatt szinte elfelejtett ellentétek és ellenségeskedések is újból felbukkannak. E mellett azonban részint hivatalos befolyásra, részint önként mindenfelé újból felveszik a háború kitörésekor elejtett fonalat úgy az ellenfél megítélésében, mint a vele való érintkezésben. Fokozatosan újból elismerik az ellenséges nemzetnek addig oly dühösen megtagadott jó tulajdonságait, kivált harci erőnyeit, a vele való érintkezésben eleinte kissé rideg, de utóbb még szívélyessé is váló udvariasságot tanúsítanak; a volt ellenséggel való érintkezés lehetőségei bizo-

nyos érdekességi ingert nyernek. Mindinkább megindul a háború által megszakított gazdasági és kulturális érintkezés is. így a két nép, mely néhány hónapon át oly ádázul pusztította és gyalázta volt egymást, egy rövidebb-hosszabb átmeneti idő alatt ismét tisztességes szomszédá, sőt jó barátá, únos-untalan kidícsért bajtársá is válhatik. Ez utóbbi eset különösen hamar bekövetkezik, ha a nemzetközi élet szövevényei a tegnapi ellenfeleket más ellenségek ellen szövetség kötésére készítetik.

Eddig a háborús lelkiállapotot csak mint okozatot, az elkerülhetetlenné vált és kitört háború következményét tekintettük. Azonban ez a lelkiállapot a háború okai között is szerepel és pedig nem utolsó helyen. Rendes háborút ugyan csak a szervezett államhatalom — esetleg egy hirtelenében megalakult forradalmi kormány indíthat — a néptömegek magukra hagyva legfeljebb pillanatnyi rombolásokra és felkelésekre képesek. Azonban a kormányok háborús vagy békés elhatározásainál igen nagy súlyú tényező, hogy a nép és a hadsereg körében felköltethető-e a harcias hangulat, szükségesnek, kívánatosnak érznek-e egy bizonyos irányú hadi vállalatot, vagy ellenkezőleg, húzódnak, irtóznak tőle, előre is elítélik esetleges felidézőit. Ezek a hangulatok a netaláni háború kimenetelére már eleve nagy befolyással vannak, sőt a kormányok létét is közelről érintik, ezért határozott megnyilvánulásaik elől bármely államhatalomnak nehéz elzárkóznia.

Végül a háborúk manapság nem kis részben azért lehetségesek, mert már a múltban előfordultak.

Teljes képtelenség volna az emberek millióit rendes életmódjukból, gondolatvilágukból kizavarni hallatlan szenvedések, nélkülözések és veszélyek elszenvedésére bírni, minden esélyességi elveikkel és erkölcsi eszményeikkel ellenkező cselekvésekbe hajtani oly előnyök ködös kilátásáért, melyeket a legeslegtöbb egyes csak igen kis mértékben érezhet meg. Ezt a csodát csupán a lezajlott háborúk emlékei, az emberek sok nemzedéken keresztül táplált atavisztikus hagyományai, militarista nevelési módjai teszik lehetségessé. A békésen munkálkodó népek kormányaik egy intésére képesek ellenségpusztító seregekké átalakulni, magukat a legvadabb harcias lélekállapotba lovaltatni — mert máskor is voltak háborúk és ezen már egyszer nem lehet változtatni. Ezt az értelmetlen fatalizmust még tudományos rendszerbe is foglalják, bizonyos eugenikai színezettel látják el azok a múlt hagyományainál egyebet meg-

látni nem tudó elmék, akik talán az aztékok birodalmában az emberáldozatoknak, a korai középkorban pedig a rabszolgaságnak is szószólói lettek volna. Hogy a lefolyt háborúk szuggesztíójának mily nagy hatása van az újabb háborúk kitörésére — ennek legékesebb bizonyítéka, hogy a háborúk a népek közt nem szabályos időközökben, hanem inkább sorozatosan szoktak fellépni; ha valahol egy háború megindult és lefolyt, aránylag hamar és könnyen nyúlnak a fegyverhez úgy a hadviselő, mint más nemzetek kormányzói, míg ha a béke a körülmények szerencsés alakulása folytán valamivel tovább eltarthatott, már súlyosabb bonyodalmak alatt is inkább hajlanak a békés elintézésre, nehezebben adják ki a jelszót a tömeges erőszakosságra — amiben mindenesetre a közvélemény nyomásának van döntő része.

Azok a tisztelt olvasóim, akik orvosi munkákat is forgatnak, bizonyára észrevették a hasonlatosságot a háborús lelkiállapotról nyújtott vázlatos leírásom és egy heveny elmezavar (*acut psychosis*) kórtörténete között. Valóban nem is egyéb a háborús lelki hangulat. Amint az egyes embert örületszerű idegtúlfeszültségbe hajthatja az életét, övéinek biztonságát, életreményéseit fenyegető veszedelem, valamely nagy feladat, nehéz küzdelem, nagy előny megszerzésének kilátása, vagy csak mindezek elképzelése is, úgy a nemzeteket is örületszerű lázas lelkiállapotba hozza a létüket, önérzetüket, kedvenc eszméiket, terveiket fenyegető ellenség fellépése, meg bizonyos nemzeti sikerek kilátása is. Nem egyedüli példája ez a tömegpsychosisoknak; vallási fanatizmus, osztályellentét és bizonyos sorscsapások, járványok, éhínségek is képesek a tömegeket hasonló lelkiállapotba, az emberek ezreit és millióit hol nemes, hol nemtelen irányú önfeledésbe kergetni. Csakhogy ezeket a tömegőrületeket egyházak, felekezetek, osztályszervezetek, olykor hirtelen felbukkanó bandavezérek hajtják szolgálatukba, vezetik nekik megfelelő csatornáikba, míg a háborús psychosis be- és levezetése rendszerint a nemzetek vezetőinek, az államok kormányainak legsajátabb feladata és előjoga marad.

Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy az egyes emberek és az embertömegek heveny elmezavarai között igen nagy különbség is van. Az egyes ember oly rövid ideig él, hogy aki egyszer heveny elmezavarba esik, ha utóbb kigyógyul is, alig képes a kiállott baj minden testi és lelki utóhatását kiheverni, az örülete közben elkövetett célszerűtlen,

vagy gonosz tettek következményeit jóvátenni, a rohama által más emberek előtt mindenestre megingott bizalmát és tekintélyét visszaállítani. Ellenben a népek élete hosszabb; ezeknél a tömegőrületek nem vezetnek szükségképen a nép életerejének megtörésére, vagy örökös elgyengítésére, hanem sokszor csak épen új helyzetek teremtésére, melyek olykor a fejlődésnek kedvezőbb lehetőségeit foglalják magukban, mint azok, melyek a válság előtt fennállottak. Ennek a kedvező eshetőségnek elhamarkodott általánosítása vezette a háború dicsérőit is arra, hogy a nemzetekben szervezett emberek tömeges egymásrá-támadását az emberi haladás előnyének, sőt feltételének tüntessék elő. Tekintetbe veendő továbbá, hogy a heveny elmezavar az egyes emberek életében szerencsére ritkán lép fel, míg a nagy tömegeknél, így a nemzeteknél is, legalább a fejlettség mai fokán szinte általánosan előfordul, így bekövetkezése nem is szállítja le a beleesett embercsoport tekintélyét saját gondolkodó tagjai és más népek előtt oly könnyen és oly állandóan, mint az egyszer akut psychosisban szenvedett egyes emberét.

Az eszményi helyzet mindenestre az lenne, ha amíg az általános örök béke egyes hátramaradottabb népek támadó és garázdálkodó kedve miatt egyelőre meg nem valósítható, legalább az értelmileg fejlett, művelt népek sajátképeni háborús túlizgalom nélkül tudnák végigküzdeni történelmük diadalmas utolsó háborúit. Ha az elháríthatatlan ellenséges támadás levereése végett a legmagasabb kormányközegektől kezdve a leg-szerényebb katonáig és polgárig a nemzet minden tagja higgadt elmével, de szilárd elszántsággal tenne meg mindent, ami az ellenség harckedvének megszüntetésére szükséges, de ezalatt senki sem érezné szükségét sem az ellenséges nemzet szidalmazásának, kicsinyítésének, sem az ellenséges nép egyes tagjai ellen való felesleges kegyetlenkedésnek, sem a háború folytatásának, vagy megújításának, ha egyszer elkerülhetővé vált.